

SZUROMI RITA

A MODERN TÁRSADALMI FELELŐSSÉGVÁLLALÁS RÉGIMÓDI ELISMERÉSE

A magyar nemességhez vezető út törvényszerűségeinek vizsgálata a dualizmus korában

A 19. század közepén hazánkban nagyjából 700 000–800 000 nemes élt. A 12 000 000 fő országnak nagyjából 6,5 százaléka tartozott a rendi korszak alkonyán ilyen kiváltságosok közé. Ez a szám a dualizmus időszakában már csak csekély mértékben nőtt. Ha a 19–20. századforduló lakosságát 17 000 000 főre becsüljük, akkor a Ferenc József és IV. Károly által adományozott vagy megerősített 2192 nem főnemesi cím a lakosság 0,01 ezrelékét emelte be az akkora már erősen átalakult nemesi társadalomba.¹ Ennek ellenére a nemesi múlttudatú, új társadalmi közép nagysága és összetétele erősen megváltozott. A rendiség időszakában érdemeket szerezettek erősen polarizálódtak, vagy azért, mert fiúágon kihaltak, vagy azért, mert tagjai korán polgárosodtak, így a múlt életmódjukban, attitűdjükben jelentőségét veszítette. Megjelent viszont egy olyan új, markáns közösség, akik hitelt érdemlően már nem tudták igazolni nemesi származásukat, énképükkel, mentalitásukkal mégis az előkelő származás látszatát sugallták. Amennyiben ez sikeres külső reprezentációval párosult, úgy utóbbiakra saját koruk is nemes emberként tekintett, ezért mi is a nemesi társadalomhoz tartozónak tekintjük őket. Elnevezésükre a társadalmilag elfogadott nemes kifejezést használjuk. A dualizmus időszakában tehát a régi, vagyis a rendi korszakban legálisan előjogot nyert és a kétes eredetű, társadalmilag elfogadott nemesek kollektívumát gyarapította az a 2192 nem nemes,² akik uralkodói jóváhagyással emelkedtek ebbe a nemesi tudatú közösségbe. A nemesi cím és előnév a kiegyezés után már nem járt kiváltsággal, presztízse mégis változatlanul nagy volt, hiszen határt jelentett a társadalmi közép polgári és nemesi attitűddel rendelkező tagjai között.

A modernizáció előtt a fennálló rend tartópillére a nemesség volt. Az állam (birodalom) és az egyén kölcsönös viszonyosságát, érdekközösségét a permanens rangemelések tartották

¹ Magyarországon 1848–1862 között nem történt rangra emelés, de 1863–1867 között a Magyar Királyi Udvari Kancellária már kiadott 17 nemesi oklevelet, melyeket 1874-től lehetett megerősíttetni a törvényesen megkoronázott uralkodóval. Ballabás 2013: 33.

² Tanulmányunkban nem térünk ki a főnemesi rangemelésekre, ennek részletes elemzését Ballabás Dániel: Főnemesi rangemelések Magyarországon a dualizmus korában, Századok 145/5. 1215–1244. tartalmazza.

fenn. A nemesítés az egyénnek szabadságot és presztízst adott, az államnak pedig egy lojális elit kialakításának lehetőségét.³ A nemesített személy azonban ekkor sem törvényszerűen emelkedett az elitbe: további karrierútja attól függött, tudta-e, s ha igen, milyen mértékben kamatoztatni kapcsolataiban, gazdasági lehetőségeiben és presztízisében új címét.⁴

A nemesi ügyeket 1863-tól a Magyar Királyi Udvari Kancellárián intézték. A Király Személye Körüli Minisztérium 1867-ben Bécsben alakult meg. A minisztérium hivatalnokai kezelték a Magyar Királyi Udvari Kancellária iratanyagát, elvégezték az 1867 előtt kiadott nemesítések és előnevek igazolását, továbbá feladatuk volt az új rangemelésekkel, előnév- és címeradományokkal kapcsolatos ügyek Királyi Könyvekbe történő bejegyzése. A rangemelés előfeltétele a magyar minisztertanács hozzájárulásával elkészült miniszteri előterjesztés volt. A kérelmező érdemeit előbb a foglalkozása szerinti miniszter bírálta el, s ha a kitüntetést jogosnak találta, a kérelmet továbbította a minisztertanácsnak. Az ügyirat ezután a Király Személye Körüli Minisztériumhoz került. Ez a minisztérium terjesztette az iratot az uralkodó elé. A királyi ellenjegyzés után a Király Személye Körüli Minisztérium értesítette a Belügyminisztériumot, az pedig a kitüntetettet. A nemesi cím birtokosa ezután felkereste a Király Személye Körüli Minisztérium segédhivatalát, ahol bemutatta a heraldika szabályai szerint elkészített címertervezet három példányát, és bejelentette maga választotta előnevét.

A kész címeres levelet a Király Személye Körüli Miniszter ellenjegyezte. A megszabott díjak befizetése után – amely általában 2–24 000 korona között mozgott, de köztisztviselők és katonatisztek pénzügyminiszteri engedéllyel díjmentességet is nyerhettek – kiadták a címeres okiratot, annak másolatát pedig bevezették a Királyi Könyvekbe.⁵ A rangemeléshez szükséges erények időről időre változtak. A 16–17. század fegyverrel szerzett érdemeit az 1741. évi pozsonyi diéta után felváltották a polgári erények: postamesterek, városi tanácsosok, ügyvédek, orvosok, professzorok kerültek az új elitbe. A gazdasági és politikai viszonyok stabilizálása után megnőtt a tudás és gazdasági súly értéke. 1758-tól már bizonyos végzettségek megszerzése – mint a bécsi jogi doktorátus – után is járt címeradomány.⁶ A 19. század elejének nemesítései már egyértelműen a szorgalom, a szaktudás és a kitartó munkavégzés, vagyis a polgári erények elismerései voltak.⁷

³ A nemesítés a társadalmi feszültségek oldásának és a „vérfrissítésnek” is lehetősége volt. Vajay 1987: 28.

⁴ Halmos 1995: 452.

⁵ Gerő 1940: 470.

⁶ Ezt kvalifikációs nemességnek is nevezték. Tóth 2015: 81.

⁷ A vizsgált két járásban 1800 és 1867 között csak három rangemelés történt. *Szerelem Antal* a 12. nádori huszárezred tisztje 1829. június 26-án kapott nemességet (MNL OL A 57 - 65. 553–557). A kecskeméti kötődésű, később Tiszaigar határában megtelepedő *báltkelyi Bánó János* dunai sószállító és mázsamester 1836. május 13-án (MNL OL A 57 - 66. 388–390) nyert kiváltságot. *Hollner Alajos* alezredes 1838. szeptember 30-án (MNL OL A 57 - 66. 739–741) vált nemes emberré. A rangemelések alacsony számának oka, hogy a térség agrárjellegű, ezért hiányoztak azok a lehetőségek, amelyek egy kimagasló teljesítmény elérését segítették volna.

A dualizmus korában 161 tudós (orvos, tanár és művész), 403 hivatalnok és bíró, 565 katona, valamint a gazdasági élet 645 szereplője (nagybirtokos, nagykereskedő, bankár, gyáros és jogász) kapott nemesi címet. A rangemelteket 36%-a a gazdaság és jog területéről, 31%-a a hadseregből, 21%-a a hivatali adminisztrációból érkezett.⁸ Az állam tehát jelentősen hozzájárult saját lojális elitjének megerősítéséhez. A vizsgált időszakban a nemesség politikai súlya fokozatosan csökkent, ezzel együtt presztízse is halványult.⁹ 1900-ig 21, 1900–1910 között 35, ezután pedig már évente átlagosan már 83 rangemelés történt. A nemesi oklevelek száma 1904–1909 között átlagosan 40–50, míg 1911–1914 között 60–80. Az első világháború utolsó két évében több mint száz rangemelés történt.¹⁰ A monarchiának a politikai krízishelyzetekben és a katonai válságok idején volt a legnagyobb szüksége a lojális elitre. A Szabadelvű Párt 1905. évi választási bukása egy elhúzódó belpolitikai válságot eredményezett. A feszültséggel terhelt időszakot záró 1910. évben 96 nemesi oklevelet adtak ki.

A politikai és katonai krízisekhez képes mérsékeltébb volt a nemzeti ünneppsorozatokhoz köthető nemesítés. A millenniumi esztendőben 53 személy, míg II. Rákóczi Ferenc és társai újratemetésének évében 48 személy kapott nemeslevelet. E két esztendő rangemeléséinek száma magasabb az előző évek átlagához képest, de tömegesnek nem mondható. A nemesítések dinamikája azt mutatja, hogy ezeknek az eseményeknek a hatására az egyén múlttudata erősödött, a nemesség presztízse nőtt, de az uralkodó (állami hatalom) már nem feltétlenül látta meg a viszonyosság lehetőségét a rangemelés lehetőségében. A dualizmus időszakban 350 címmegerősítés is történt. Enyhe növekedés 1896-ban és 1906-ban tapasztalható. A kérelmek száma 1901-ig évente tíz alatt maradt, s 1910–1918 között sem nőtt drasztikusan.¹¹ A monarchia felbomlásáig a nemesítés élő gyakorlata és a nemesség társadalmi súlya miatt az igazolásnak nem volt nagy jelentősége.

E tanulmányban két kérdésre keresünk választ. A rangemelés az egyén karrierútjának betetőzése vagy csupán az elitbe emelkedésének lehetősége volt-e? Másrészt vajon léteztek-e olyan törvényszerűségek, amelyek a rangra emeltek életútjában párhuzamosan kimutathatók, azaz létezett-e olyan feltételrendszer, amely a magas állami kitüntetéshez vezetett? Mivel nem áll rendelkezésünkre olyan új típusú adatbázis, mely segítené a rangemelések

⁸ Ballabás 2013: 37.

⁹ Erre vonatkozó modern szakirodalom nem áll a rendelkezésünkre, megállapításainkban Hanns Jäger Sunstenau hivatkozott tanulmányára támaszkodtunk.

¹⁰ Sunstenau 2002; Halmos 1995; Ballabás 2013. A korszak nemesítéseinek és igazolásainak forrásanyaga: Gerő 1938; Gerő 1940. Statisztikai összegzés: Sunstenau 2002. A témában ez idáig nem készült olyan adatbázis, mely átfogó elemzésre alkalmas lenne.

¹¹ Az adatok feldolgozása Hanns Jäger-Sunstenau IV. táblázata f és g sorainak összevetésével készült. A tanulmány nem tartalmaz módszertani útmutatót, ezért az f oszlopot az új nemesi címek kiadásának, a g oszlopot az új nemesi és a megerősítő oklevelek együttes számának tekintettük. Sunstenau 2002: 15–16.

jelentőségének és dinamikájának feldolgozását, ezért ennek vizsgálatakor Heves megye két déli, a Hevesi és Tiszafüredi Járásához¹² köthető rangemelteket életútvizsgálataira támaszkodom.

AZ ÚJ NEMESSÉG

Új nemeseknek tekintem azokat, akik a rendiség felbomlása és a monarchia megszűnése között kaptak nemesi oklevelet, előnevet és címet. Erre a Tiszafüredi és a Hevesi Járásban hat esetben történt példa. Hartl Ede (1822–1895) vállalkozó 1880-ban kapott nemességet, mert az 1876. évi gátszakadásos árvíz idején a tiszahalászi és sarudi lakosok mentését irányította, majd jelentős adományokkal segítette a természeti katasztrófa után felépült Lőrincfalva kisközség iskoláját.¹³ Bischitz Dávid (1811–1897) a közügyek gyakorlásáért és jótékony adományaiért 1895-ben kapott oklevelet.¹⁴ Graefl Károly (1814–1896) mezőgazdász¹⁵ és dr. Kovács József (1832–1897) sebészorvos¹⁶ 1896-ban kapott nemeslevelet, Pajzs Gyula (1854–1937) vállalkozó a közügyek gyakorlása okán lett 1898-ban nemes,¹⁷ Ötvös Imre (1850–1921) katonatisztnek pedig 1912-ben katonatiszti szolgálatait ismerték el.¹⁸

Életvitelszerűen csak Graefl Károly élt a vizsgált térségben (Poroszló). Hartl Ede egri lakos volt, az árvíz idején a szatmári püspökség bérlőjeként tartózkodott a térségben (Sarud). A rácalmási Pajzs Gyulát és a budapesti Bischitz Dávidot birtokaik (Heves, Tarnaméra) kötötték a Hevesi Járáshoz. Dr. Kovács József a fővárosban praktizált, vásárolt birtoka és kastélya (Erdőtelek) volt csak a Hevesi Járásban. Ötvös Imre idős korában tért vissza szülőfalujába (Átány), karrierútja katonai állomáshelyeihez kötődött.

A hat nemesített közül négyen a gazdasági szektorban, egyikük a hadseregben, egyikük az értelmiségi pályáján szerezte jövedelmét. A kitüntetettek közül hárman kapták előnevüket Heves megyei birtokukról (erdőtelki Kovács, poroszlói Graefl, hevesi Bischitz). Szülőfaluja nevét egy ember viselte (átányi Ötvös). Megyén kívüli birtokuk után ketten választottak előnevet (nyárádi Hartl, rácalmási Pajzs). Heves megyéhez kötődő mecenatúrárt hárman

¹² A két járás gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból egységes. Ezt az egységet döntően a történeti földrajz törvényszerűségei alakították ki. Az úgynevezett alföldi utat járó települések társadalmi és gazdasági fejlődésében a természeti környezet nem csekély szerepet játszott. Az alföldi utas települések kelet-európai fejlődési utat követték nyugat- vagy közép-európai környezetben. Településszerkezetüket a városok hiánya, az agárjellegű mezővárosok nagy száma és az erőteljes tanyásodás jellemezte. Beluszky 2011; Vadász 1995.

¹³ MNL OL A 57 - 68. 354–357.

¹⁴ MNL OL A 57 - 69. 705–708.

¹⁵ MNL OL A 57 - 70. 613–616.

¹⁶ MNL OL A 57 - 69. 808–809.

¹⁷ MNL OL A 57 - 70. 332.

¹⁸ MNL OL A 57 - 72. 877–878.

gyakoroltak: Hartl Ede Egerben és Tiszahalászon, Bischitz Dávid Hevesen, Graefl Károly Poroszlón. A vizsgált személyek közül ketten álltak egymással rokoni kapcsolatban: Pajzs (Pick) Gyula és Bischitz Dávid nagybirtokos-nagytőkés.¹⁹ A hat személy esetében csupán annyi a közös, hogy karrierútjuk részben vagy egészben a megye déli járásaihoz kötődik.

A KARRIERÚT ELSŐ ÁLLOMÁSA: A TANULÁS

A tanulás a társadalmi mobilizáció egyik legnagyobb lehetősége. A modern vagy modernizálódó államok a sikeres társadalmi és politikai integráció megvalósítása érdekében támogatták a tömegoktatás elterjesztését, mert a jól képzett, széles körű ismeretekkel rendelkező polgárok az állammal szembeni kötelezettségeiket – adófizetés, katonáskodás, hivatalviselés – is magasabb színvonalon végezték. A nemzeti kultúra széles körű terjesztése az állami oktatás feladata lett, így a nemzet fenntartásának terhe már nem csupán a privilegizált társadalmi csoportok kötelessége volt.²⁰ Az iskolarendszer átalakulása mellett a korszakban szembetűnő a professzionalizálódás is. A 19. században „az oktatási rendszer és a társadalmi munkamegosztás párhuzamos differenciálódásával együtt átalakul a különböző végzettségeket, képesítéseket igazoló papírok értéke a szimbolikus piacon”.²¹ Még inkább igaz ez a század második felére, amikor a tanulás tovább fokozta a mobilizáció lehetőségét.

Tekintsük át elsőként, hogy a vizsgált történelmi szereplők életét miként befolyásolta iskoláztatásuk. Graefl Károly szülei, Graefl József és Lakner Anna a 19. század elején még annak a pesti vállalkozószellemű polgárságnak voltak a tagjai, akiket a modern nagypolgárság rendi kötöttségektől nem mentes előfutárainak tekintenek. A Lakner család kertészből, a Graefl család kereskedelemről élt. A házaspár mindkét fiát taníttatta: idősebb fiuk, József ügyvéd, a fiatalabb mérnök lett. Graefl Károly Bécsben tanult építészetet, majd a bécsi politechnikum tanársegédje lett. Fiatal korában hosszabb időt töltött külföldön, ennek eredménye lett sikeres, de meg nem valósult börtönterve. A neoabszolútizmus éveitől hivatását már nem gyakorolta, bátyjával gazdálkodott.

Dr. Kovács József apja dunaföldvári gazdatiszt volt. A fiatal Kovács az elemi iskolát Dunaföldváron, a középiskolát a piaristáknál Kalocsán és Pesten végezte. Orvosi tanulmányait a pesti egyetemen kezdte, a doktori fokozatot 1858-ban Bécsben szerezte. Ezután hosszabb tanulmányutat tett Nyugat-Európa sebészeti klinikáin. A sebészdoktori szigorlat után műtőnövendék lett, 1862-ben magántanári vizsgát tett. Tanársegédi kinevezésekor tört ki a porosz–osztrák háború, Kovács doktor bevonult, és a katonai kórház sebészeti osztályát

¹⁹ Pajzs Gyula nejeinek, Bischitz Annának a szülei Bischitz Dávid és Fischer Johanna.

²⁰ Tomka 2009: 404.

²¹ Keszei 2006: 545.

vezette. Hazatérése után a Szent Rókus Kórház nőgyógyászati osztályán dolgozott. 1868-ban, 36 évesen helyettes tanárként átvette a Sebészeti Kóroda vezetését. 1870-ben avatták a gyakorlati sebészet rendes tanárává. 1874-ben a Magyar Királyi Tudományegyetem rektorának választották.²²

Pajzs (korábban Pick) Gyula zsidó kereskedő családban született. Hat évig tanult jogot Párizsban a Sorbonne Egyetemen. Ügyvédként a nyarakat olasz és német gazdaságokban töltötte, ahol megismerkedett a hazaitól sokkal fejlettebb agráriummal. Ügyvédként megbízást kapott egy mezőgazdasági üzem felszámolására. A munka során megtapasztalta a mezőgazdaságban rejlő lehetőségeket. Visszatért Párizsba, és beiratkozott a Sorbonne mezőgazdasági karára. Ezt követően újra a külföldi barátok birtokain gyarapította tudását.²³ Az ozorai földbérlést már szakmai tudással és gyakorlattal kezdte el. Az utókor emlékeztében Hartl Ede építőmesterként él.

„Ácsmesterséget tanult, és mivel igen ügyes rajzoló volt, további képzés végett Svájcba utazott, hol Zürichben építőmesteri képesítést nyert. Mint építési rajzoló több évig alkalmazták a baseli kanton építészeti hivatalában. Ezen hivatal főnökének volt egy lánya, akivel Eduárd félig-meddig jegyben járt. Eduárd azzal a szándékkal utazott haza Temesvárra, hogy örökösödési ügyeit rendezvén visszatér Baselba megházasodni. Ebből a tervből azonban nem lett semmi, valószínűleg azért, mivel időközben odahaza megismerte Poldrugáts Aloiziát.”²⁴

Hartl Edét foglalkoztathatták építési rajzolóként, mivel 1873-ban rajzeszközöket ajándékozott az egri ciszterciak gimnáziumának. Szakrajzoló bizonyítványt azonban nem kapott, mivel legfiatalabb lányának, Etelkának a születési anyakönyvébe 1864-ben azt jegyezték be, hogy az apa ácsmester. Bischitz Dávid nagyapja rabbi volt, apja és rokonai Sárbogárdon, valamint Dunaföldváron gabona- és gyapjúraktárakat működtettek. Bischitz iskolai végzettségét nem ismerjük, mielőtt Ozorán földet bérelt, gabonakereskedő volt.

Az átányi parasztszaládban született Ötvös Imrét műmolnárként sorozták be a hadseregbe. A gépesített malmokat működtető műmolnár mesterséghez elegendő volt az elemi iskola, igaz, némi technikai érzékre szükség volt. Talán az ingerszegény családi és a paraszti környezet is oka volt annak, hogy a német nyelvet sosem beszélte jól. Az országnak csak azokat a tájait ismerte, ahol szolgált. A társasági életet nem kedvelte, bizonyára hiányos műveltsége miatt.

²² Szuromi 2015: 80–81.

²³ Szalai Árpád és Ili: Emlékezzünk régi rácalmásiakra. <http://racalmasiemlekek.blogspot.com/2015/02/800x600-normal-0-21-false-false-false.html>. Letöltve: 2022. január 10.

²⁴ A dédunoka, dr. Hibay György feljegyzése. Hibay Éva tulajdonában.

A tanulás, mint a társadalmi mobilitás lehetősége Ötvös Imre és Bischitz Dávid kivételével négy másik rangemelt életét kedvezően befolyásolta. Az iskoláztatáshoz kötődő társadalmi mobilitás dr. Kovács József karrierútjában a legszembetűnőbb. Apja megélhetése még a polgárság alsó, a birtokos nemességtől függő csoportjához kötődött. Egy gazdatiszt életét erősen meghatározta az agrárium és a vidék. Ebben a fiatal Kovács gyermekkorá aligha különbözött Ötvösétől. Kovács apja viszont nem a mezőgazdaságból élő fizikai munkásokhoz, hanem az értelmiség szűk részéhez tartozott. Ez lényeges különbség volt a két életpálya korai szakaszában.

A Bischitz és Pajzs családok a 19. században kereskedelemről éltek. A gazdálkodáshoz kötődő alapismeret a családban elsajátított tudás volt. A tanulásból eredő különbségek a közéleti szerepvállalásban mutathatók ki leginkább: Pajzs Gyula aktív tagja volt Fejér megye közéletnek, Bischitz Dávid társasági kapcsolatait azonban művelt feleségére, Fischer Johannára bízta. A Hartl és Graefl család felemelkedését szorgalmának, kötelességtudatának és teljesítményének köszönhette. Mobilizációjuk lehetősége a tanulás és jó minőségű munka volt.²⁵ Az iskoláztatást és tudatos pályaválasztást tehát a karrierút első állomásának tekinthetjük.

A KARRIERÚT MÁSODIK ÁLLOMÁSA: A VAGYONOSODÁS

A tanulással szerzett tudás és széles körű ismeret alapja volt a társasági életnek és feltétele a sikeres üzleti kapcsolatoknak. A gazdasági változások felismeréséhez ugyanis bizony fokú műveltség, tudás kellett. A 19. század közepétől a mezőgazdaság modernizálódott. A gépek vásárlásának lehetősége kiszélesedett, a gépesítettség fokozta a hatékonyságot. Agráriumhoz kötődő ismeretnek már nem az évszázados gyakorlatot tekintették, hanem a szaktudást. A professzionalizáció idején a felsőfokú mezőgazdasági végzettséget a nemesek is elismerték. A század közepén a gabonakonjunktúra jelentős haszonnal kecsegtetett. A földbérlés vagy a saját tulajdonú földbirtok a vagyonosodás egyik lehetősége volt. Bérelni, vásárolni nem volt nehéz: a tőkeerős polgár bérelhetett hitbizományt, nagybirtokot, de még az értelmiség is hozzájuthatott egy-egy darab földhöz. Kialakult a zömében polgári eredetű bérlők csoportja.²⁶

A hat rangra emelt közül öten földtulajdonosok voltak, négyen földbérléssel gazdagodtak meg. Hartl Ede vasútépítéssel szerezte alapfőkéjét. Egy beruházás elszámolásakor találkozott Bécsben Hám János püspökkel, akinek biztatására bérbe vette a szatmári püspökség hídvégi uradalmát. Hartlnek nem voltak mezőgazdasági ismeretei, s ez a korai időszakban

²⁵ Bácskai 2006: 29.

²⁶ Gunst 1998:168.

sok problémát okozott számára. Csak egy évtized után, a bérlőtársak személycseréjével és perekkel tudta stabilizálni helyzetét. A bérlet végül jövedelmező lett, igaz, ehhez az kellett, hogy Hartl Ede Temesvárról Tiszanánára költözzön, s a gazdaságot személyesen irányítsa. Új bérlőtársában, Bibel Jánosban is megbízhatott, hiszen ismeretségük még a vasútépítések időszakából származott.

Graefl Károly és bátyja, József nem rendelkeztek jelentősebb tőkével, amikor bérbe vették a Kállay családtól az 5000 kat. holdas bashalmi birtokot. A bérlet körülményei tisztázatlanok. A szolid vagyonnal rendelkező Graefl testvérek bizonyosan Kállay gróf pénzből szerelték fel a gazdaságot, úri lakot építettek, gépeket és gőzmalmot vásároltak. Ha valóban ez történt, akkor Graefl József és Károly ügyesen fektették be Kállay pénzt, s egy számukra is nyereséges gazdaságot teremtettek.

Bischitz Dávid kezdeti tőkéje gyapjú- és gabonakereskedelemből származott. 1861-ben rokonával, Salamonnal, továbbá a Strasser, a König és a Lányi családokkal együtt bérbe vette az Esterházyak 47 ezer holdas ozorai uradalmát. A Bischitz család már ekkor is olyan tőkeerős bérlőnek számított, hogy feleségeiknek nem kellett anyagi garanciát adni, holott ez a korban bevett szokás volt. A négy, majd nyolc részre osztott bérlőtársaság 1886-ig közösen gazdálkodott. Bischitz ezután saját földet vásárolt a hevesi Sárgapusztán. Ez a befektetés kezdetben nem kecsegtetett nyereséggel, mivel a talaj homokos volt. A század végén azonban a filoxéra Bischitz kezére játszott: az új szőlőfajok telepítésére a homokos talaj kiváló volt.²⁷ Pajzs Gyula ügyvédként látta meg a földbérletben rejlő lehetőséget. Birtoka szomszédos volt Bischitzkével. Így ismerte meg nejét, Bischitz Dávid és Fischer Johanna lányát, Annát. A fiatal lánnyal apja jelentős hozományt adott, de ettől sokkal nagyobb jelentősége volt azoknak a gazdasági kapcsolatoknak, melyeket a házassággal Pajzs nyert. Bischitzék támogatásával immár külön üzletággá fejlesztette a csődbe ment birtokok felvásárlását.

Kovács doktor orvosi fizetéséből és tiszteletdíjaiból vásárolta meg az erdőtelki kastélyt és a hozzá tartozó birtokot. A Buttler-javak a 19. század közepén Buttler Júlia Bora családjának tulajdonában voltak. Laczkovics János (1834–1902) költekező életet élt, ezért 1876-ban eladta feleségének, Podhorányi Apollóniának az erdőtelki ingóságokat és ingatlanokat: a kastélyt bútorokkal, az élőállatokat, szemestakarmányt, cséplőgépet és a teljes dohánykészletet. „Laczkovics a pusztahanyi és erdőtelki ingatlanoktól és a részletezett tartozékokat 131,600 forint vételáron vált meg, ebből törlesztve egyúttal az azokat terhelő, összesen 128,800 forint adósságot.”²⁸ A földeket Podhorányi Apollónia 1877-ben évi 8000

²⁷ A Bischitz család a 18. század közepén vándorolt be cseh-morva területéről. Első ismert tagjuk egy rabbi. A rabbi két unokája, Dávid 1852-ben, Salamon 1861-ben kapott Pest városától iparendélyt. Ekkor még gabonával és terményekkel kereskedek. A család később két ágra vált, Sárbogárdon és Dunaföldvár környékén hatalmas gabona- és gyapjúraktárakat tartottak fenn. Vincze 1982; Vincze 1983.

²⁸ BFL VII.168. 1876. 0550.

forintért bérbe adta a zsidó származású Keller Bernátnak. A bérleti díjból ő is hiteleket fizetett.²⁹ A Laczkovicsok éppúgy kölcsönből éltek, mint a hevesi Soldosok. A következmény is hasonló lett. Blau Jakab és Deutsch Móricz G. pert kezdeményezett a Laczkovicsok ellen. Deutsch 1876-ban „zálogjogi bekebelezéssel” még a kastélyt is meg akarta szerezni. Ekkor vásárolta meg a birtokot dr. Kovács József. A vétel ideje nem ismert, de 1887-ben már az orvos gazdálkodott a földeken.³⁰

Az öt földtulajdonosból csak a Graefl testvérek vagyont alapozta meg a földbérlés. Hartl Ede vasútépítési vállalkozóként, Pajzs Gyula ügyvédként, Bischitz Dávid gabonakereskedéssel gyűjtött tőkét a földbérléshez. A Hartl, Pajzs és Bischitz családok viszont jelentősen gyarapították vagyonukat földbérléssel. Ezt a nyereséget később saját birtokba fektették. Kovács doktor nem bérelt földet, a vásárlást orvosi jövedelme tette lehetővé. A saját tulajdonú birtok a rangemelés időszakában nyert jelentőséget az egyén életében. Hartl Ede nemesi oklevelének kiállítására évében vásárolta meg Majtényi Ádámtól a mezőnyárádi földeket. Bischitz és Pajzs a hevesi homokhátságon lett birtokos. Pajzs hevesi érdeklődését apósa segítette. A Heves, Boconád és Tarnaméra határában elterülő 2800 magyar holdat ezért nevezték „Zsidóhasításnak”.³¹

Graefl Károly jövedelmét a bérleti időszak után a gazdálkodás adta, így őt professzionális gazdálkodónak tekinthetjük. A földvásárlás nem presztízst, hanem megélhetést szolgált. Társadalmi rangjának emelkedését viszont a mezőgazdaságban elért sikereinek köszönhette.

Kovács doktor az erdőtelki birtokot befektetésnek tekinthette. Fővárosi praxisát soha nem adta fel, habár idős korában egyre több időt töltött vidéken. A rangra emeltek közül öten saját földbirtokaik elhelyezkedése után választottak előnevet (nyárádi Hart, erdőtelki Kovács, hevesi Bischitz, poroszlói Graefl, rácalmási Pajzs). A nemesi cím és a saját birtok az egyén presztízszében a rendi időszaknak megfelelően tehát még mindig összefonódott. Ötvös Imre nem gyűjtött vagyont, és földet sem vásárolt. Nyugdíjazása után szülőföldjén vett házat, de lovait bérelt területen legeltette. Az ő életútjában nem látjuk nyomát a rangemelésre való tudatos törekvésnek, a nemesi címer esetében egy életút elismerése volt.

²⁹ BFL VII.168. 1877. 0532.

³⁰ A Hevesi Földhivatal 1945 előtt keletkezett iratanyaga egy tűzvészben elégett, így az adásvétel ideje nem ismert.

³¹ Gy. Gömöri 2001: 360.

A KARRIERÚT HARMADIK ÁLLOMÁSA: A JÓTÉKONYSÁGI TEVÉKENYSÉG

A jótékonyosság a modernizáció előtt nem volt feltétele a rangemelésnek. Ezen a téren jelentős változás történt. A magas kitüntetés elnyeréséhez nemcsak személyes érdemekre, de társadalmi felelősségvállalásra is szükség volt. „A régi, rendi társadalomnak az új, kapitalista, tőkés vagy polgárinak nevezett társadalomba való átalakulása a szociális gondoskodás hagyományos kereteit is átrendezte. A kapitalista vállalkozó maga is az átalakuló világ terméke, az új gazdasági környezethez alkalmazkodó üzleti szereplő. A sokféleségükben is közös azonban az, hogy az új gazdasági környezet szereplői ők, jellemzően városiak és vagyonosodnak. Éppen vagyoni erejükre és ebből származó társadalmi súlyukra alapozva lépnek a szociális gondoskodás területére, ahol a társadalmi változásokból következően új problémák és kezelendő kérdések is.”³² A mecenatúra szűkebb értelemben művészetpártolást bővebben pedig többféle önzetlen anyagi támogatást, jótékonyagot is jelenthet.

A mecenatúrát vizsgálva látható, hogy jól elkülönülnek a vidéki és a városi, a női és férfi szerepek. A sikeres életutat tehát a jó *párválasztás* is befolyásolta. A feleség nemcsak a családi kapcsolatrendszer alakította, hanem támogatta férjét a társadalmi eseményeken, a jótékony rendezvényeken, sőt önálló feladatokat is vállalhatott. A hat családban három asszony jótékonykodása emelkedik ki: Bischitz Dávidné Fischer Johannáé (1827–1898), Hartl Edéné Poldrugach Lujzáé (1825–1906) és Pajzs Gyuláné Bischitz Annáé (1858–1941). A Bischitz család korának híres filantróp házaspárja volt. Bischitzné Fischer Johanna karitatív munkája és szociális érzékenysége jelentősen hozzájárult férje rangemeléséhez.

„Itt a nő adott érdemes férjének nevet és fényt; viszont a férj volt az, ki a boldog családi élettel módot nyújtott nevének, hogy az a boldogságot segítse megszerezni azoknak is, kiknél ez idegen. Bischitz Dávid magában is érdemes volt a királyi kegyre, egyéniségénél, szívjóságánál, hazafias és közhasznú tevékenységénél, de annál fogva is, hogy Magyarország szegényei egyik, talán legtöbb irgalmas gyakorló őrangyalának gondtalan életet biztosíthatott, hogy szíve impulzusainak követését lehetővé tette. Hisz a nő magában véve, helyzeténél és jogállásánál fogva, több-kevesebb számjegy, melynek értékét csak az elébe kerülő pozitív értékjegy, a férj, adja meg.”³³

Bischitzné a herendi porcelángyáros Fischer Mór lánya volt. Huszonhárom évesen ment hozzá a tőle húsz évvel idősebb, özvegy Bischitz Dávidhoz. Hét gyermek születése után minden idejét a karitatív munkának szentelte: 1866-ban létrehozta a Dohány utcai

³² Klement 2011: 57.

³³ Háber 1895: 173.

zsinagóga főrabbijával, Meisel Farkas Alajossal a Pesti Izraelita Nőegyletet, 1867-ben megalapította a zsidó leányárvaházat, 1870-ben népkonyhát szervezett. Húszezer forintos névtelen adománnyal segítette a Fővárosi Gyermekkert Egyletet, ami az elhagyott és rossz körülmények közt élő gyermekeket gondozta. Az otthon kialakítására felvett kölcsönt Bischitzné adományából fizették ki. Személyes ambíciójának köszönhetően kapcsolódott be Hirsch Móric báró a magyarországi nyomorenyhítési akcióba: 18 éven át 3,5 millió forintot juttatott a szegényeknek. A pénzt Bischitzné kezelte. Az asszony rendszeresen látogatta a népkonyhákat, pincelakásokat, hajléktalan menhelyeket, és nagy gondot fordított a tönkrement iparosok és kereskedők megsegítésére. Önkéntes betegápolóként is bizonyította áldozatkészségét: az 1877. évi boszniai háborúban sebesülteket ápolt. Ezért Koronás Arany Érdemkereszttel és Natália-éremmel tüntették ki.

Hartl Edéné Poldrugách Lujza szintén jótékonykodott. Tagja volt az egri nőegyletnek, amely az árvaházat és a szegények dolgozóházát segítette. Rendszeresen küldött kisebb-nagyobb összeget az egri tűzoltóegyletnek is. Végrendeletében az irgalmas nénék kezelésében lévő egri kórházról, a szegények intézetéről valamint két egri nőegyletről gondoskodott.

Pajzs Gyuláné Bischitz Anna 1909-ben megalapította a budapesti VII. kerületi külső közjótékonyági egyesületet.³⁴ Társadalmi szerepvállalása anyja hatására kezdődött: az özvegy Bischitzné lánya rácalmási otthonába költözött. A fiatalasszony ezután kapcsolódott be a közügyekbe. Mindketten támogatták a rácalmási szegényház és a kórház létrehozását, valamint a Rácalmási Nőegylet megalakulását. A szegényházat és kórházat Pajzs Gyula látta el mezőgazdasági és kertészeti termékekkel. Graefl Károlyné Schmidt Sarolta önálló társadalmi szerepet nem vállalt. Adományai – melyekkel a poroszlói katolikus közösséget és templomot segítette – a család jótékonyságának részei voltak. A községi eseményeket, gyűjtéseket a családtagok nagyjából azonos összeggel támogatták és személyenként adták.

A nagyobb adományok megszervezése a férfiak feladata volt. A korszakban kiemelten figyeltek a magánkezdeményezéssel megvalósult népiskolákra, kiseddóvókra. Három család összesen négy iskolát alapított, és két óvoda építéséhez járult hozzá. A Graefl család anyagi támogatásával épült fel a kétútközi és a rábolypusztai külterületi iskola. Bischitz Dávid a sárgapusztai iskola építését vállalta. Hartl Ede az újjáépített Tiszahalász iskoláját segítette.³⁵ A Graefl és a Bischitz család Poroszlón illetve Hevesen egy-egy kiseddóvó megépítésére adott telket.

³⁴ *Budapesti Hírlap* 1909. június 8. 8.

³⁵ Bischitz Dávid Sárgapusztán „*mintaszerű pusztai iskolát rendezett be alkalmazottai gyermekei számára, melyről többször elismeréssel emlékeztek meg a közoktatásügyi kormány vezetői*”. Az ötven gyermek tanítására alkalmas iskola egy 1000 koronás alapítványt is kapott. Vállalta az okleveles tanító évi 300 forintos bérének, lakásának és tűzifájának kifizetését is. Hevesnek egy óvoda építésére alkalmas 940 négyszögöles telket adott, ezzel hálálta meg, hogy előnevüket a községről kapták. *Fővárosi Lapok* 1895. október 8. 2502.

Az idős Kovács József Erdőtelken nem végzett karitatív munkát, de nevelt fia igen. Kegyura lett a templomnak, melynek 1903. évi felújításakor a renoválásra alakult bizottság elnöke lett. A harangok és az orgona pótlására 1921-ben 2000, 1924-ben 3,2 millió koronát biztosított. Tíz évvel később a templomtorony javításakor ő kötött szerződést a vállalkozóval.³⁶ A jótékonyág irányai eltérőek voltak vidéken és városon. A városi lakosság elvárta a vagyonos asszonyok társadalmi szerepvállalását, a szociális ügyek támogatását. A vidéki közösségekben az asszonyok inkább a család képviselőiként adakoztak, döntően a hitéletet és az egyesületi munkát (olvasókör, tűzoltóegylet) támogatták. Ötvös Imre adományairól nincs ismeretünk. Nem nősült meg, családja sem volt. Az asszonyok társadalmi szerepvállalásukkal tehát segíthették férjük karrierútját. Jótékonyági alapítványok, egyesületek elnökeiként, bálanyaként, mecénásként a jó feleség emelte férje és családja tekintélyét, építette kapcsolataikat.

A KARRIERÚT NEGYEDIK ÁLLOMÁSA: A KAPCSOLATRENDSZER

A jótékonyág gyakorlása hatékonyabb volt, ha ezt a rangemlést kérő a családjával együtt gyakorolta. A női és férfi szerepek elkülönülése miatt a házasságban élők jobban tudtak reagálni a társadalmi elvárásokra. A családalapítás ezért fontos volt a rangemlésig vezető karrierút alakításában. A kizárólagos nemesi rokonságnak viszont csak akkor volt jelentősége, ha a történelmi személy dinasztiaalapításra törekedett. Klasszikus példája ennek Graeff Károly életútja. A földbirtokos poroszlói megtelepedése időszakában lányának, Gabriellának egy iglói, bányászatban érdekelt családból választott férjet. Az esküvő pompás külsőségei ekkor még a birtokos família rangját fejezték ki. A tekintély növekedésével Graeff Károly többi gyermekét nemesi családokba házasította: Sarolta 1879-ben Teleki Sándorhoz, Mariann 1892-ben Borhy Györgyhez ment férjhez. Graeff Jenő 1882-ben Horthy Paulát, Graeff Andor 1895-ben Szirmay Szerénát vette feleségül.

Hartl Ede attitűdjében nem volt jelentősége a nemességnek. Társadalmi kapcsolatai éppúgy a vállalkozó nagypolgársághoz és a polgári értelmiséghez kötődtek, mint rokonsága. Családi stratégiája rangemlése után sem változott. A nemességszerzők végrendeletükben sem törekedtek arra, hogy vagyonukat egyben tartsák. A földbirtokot eladták, a javakat egyelő arányban osztották szét a gyermekek között. Hartl Ede nem akart nemesi attitűddel bíró dinasztiát alapítani, fontosabb volt számára a tudással és szorgalommal megalapozott

³⁶ EÉL. Erdőtelek pleb. ir. rsz. 936. 1903–1914. irsz. 3915./1904., EÉL. Erdőtelek pleb. ir. 1924–1934. irsz. 4058./1932.

életút. Ötvös Imre és dr. Kovács József nem nőültek meg. Kovácsnak viszont volt egy örökbe fogadott fia, testvérének gyermeke. Vagyonát ifj. Kovács József orvosdoktor örökölte.

„Megrongálódott egészségem visszaszerzése érdekében hosszabb útra indulok, baleset érhet, következőleg rendelkezem: örökösöm, kire minden ingó- és ingatlanomat hagyom, úgy Budapesten, Erdőtelken és bárhol, Kovács József kisöcsém, János fivérem fia, kit 9 hónapos korától nőmmel neveltünk, s ki iránt szülői szeretettel viselkedünk.”³⁷

Az idős orvos rangemlésekor gondoskodott arról, hogy nevelt fia legálisan használhassa előnevét és címerét. Ehhez a nemesség törvényes átruházása kellett.

„Személyem körüli magyar miniszterem előterjesztése folytán dr. Kovács József miniszteri tanácsosnak, a budapesti egyetem nyilvános rendes tanárának a magyar nemességet az erdőtelki előnévvel adományozom és ezen nemességet és előnevet nevezett fivére Kovács János budapesti törvényes lakosnak, valamint törvényes utódainak díjmentesen kegyelemből átruházom.”³⁸

Az orvosdoktor rangját 1897-től testvére és testvérének gyermeke, az örökbe fogadott Kovács József is viselte. Ezzel lehetőség nyílt egy nemesi dinasztia kialakulására. A két zsidó birtokos família családi stratégiája eltérő volt. A házassági kapcsolatokat gazdasági kapcsolatokkal pecsételték meg. Pajzs apósával, Bischitz Dáviddal egy időben vásárolt Heves környékén földeket, később Bischitz itteni érdekeltségeit Pajzs Gyulának adta el.³⁹ A tudatosan alakított kapcsolatrendszer a család stratégiáját szolgálta. Amennyiben ez a nemességhez tartozás volt, úgy a házasságkötésekben ez prioritást élvezett. Azokban az esetekben, ahol a nemesség-szerző attitűdje polgári volt, ott a vállalkozói és értelmiségi kapcsolatokra került a hangsúly. A vagyon növelésének lehetősége nem játszott lényeges szerepet a házasságkötésekkor, hiszen a rangemlést kérők maguk is vagyonos emberek voltak.

³⁷ BFL VII.7.d 1897. 075. A végrendeletet Kovács doktor 1897. július 25-én írta.

³⁸ MNL OL A 57 - 70. kötet 98.

³⁹ A Heves és Tarnaméra között elterülő földek felvásárlása családi vállalkozás volt. A volt Almássy-birtokot Bischitz és Schosberger Henrik (1831–1899) egyenlő arányban vette meg. Bischitz később továbbadta tulajdonát vejének, Pajzsnek. Bischitz egyik menyje Schosberger Eugenia volt. A három zsidó nagytőkés családot szoros rokoni szálak kötötték össze, nem véletlen, hogy nemesítésüket is nagyjából egy időben kérték: a Pajzs családot 1898-ban, a Bischitz családot 1895-ben nemesítették, a Schosberger család 1890-ben kapott bárói rangot. Bischitzék 1900 után, Pajzsék 1910 után csökkentették le hevesi érdekeltségeik számát. Gömöri 2001: 239–240.

A KARRIERÚT CSÚCSA: A RANGEMELÉS

A rangemelés, mint láttuk, nem volt előzmények nélküli. Az egyéni érdemek mellett társadalmi felelősségvállalásra, bőkezű adakozásra is szükség volt. Ezeket az érdemeket rendszerint már a rangemelés előtt elismerték. Hartl Ede rangemelése előtt két évvel, 1878-ban kapta meg a Ferenc József-rend lovagkeresztjét „közhasznú és emberbaráti működése elismeréseként”.⁴⁰ Kovács doktort többször is kitüntették. 1876-ban gyógyászati erőfeszítéseieért a Lipót-rend kiskeresztjét kapta. 1891-ben miniszteri tanácsosi címmel, 1894-ben a katonarvosok sebészi kiképzése körül szerzett érdemeiért a Ferenc József-rend középkeresztjével jutalmazták.⁴¹ Ez utóbbit követte két év múlva a rangemelés.

Ötvös Imre 1912. május 14-én kapott vezérőrnagyi rangot, az év végén pedig magyar nemességét. Bischitz Dávid feleségének, Fischer Johannának köszönhette címéért. Az asszonyt 1877-ben Ferenc József Koronás Arany Érdemkeresztrel, a szerb király a Natália-éremmel tüntette ki. Bischitznének 1889-ben márvány mellszobrot állítottak a fővárosi Gyermekkert Egyesület épületében. Graefl Károly életéből hiányoztak a nagy állami kitüntetések, viszont állatállományát többször is díjazták megyei vagy országos versenyeken. A rangemelés tehát nem volt előzmények nélküli, hiszen annak feltétele egy kiemelkedő szakmai életút volt. A nemesítés egy több évtizedig tartó karrierút jutalma volt, melynek során szakmailag és emberileg is bizonyítani kellett a kiválóságot.

A nemesítettek rangjukat életükben kastélyok vásárlásával vagy építésével, életük vége felé temetkezésük körülményeivel igyekeztek hangsúlyozni. Bischitz Dávid a Fiumei úti temetőbe egy mauzóleumot terveztetett magának, amely az ókori egyiptomi naoszokra emlékeztet. Az 1906-ban keresztény hitre tért Pajzs Rácalmásan egy oszlopsorral körülvett sírboltba temetkezett, az emlékhely oldalaira a Bibliából és Prohászka Ottokár püspöktől származó idézeteket íratott. Graefl Károlyt a poroszlói római katolikus templom kriptájába temették, amit a család kegytemplomként használt. A Hartl família tagjai egy sírkertben nyugszanak az egri Gröber temetőben.

AZ ÉRTÉKREND SZEREPE

A rangemelés legtöbbször a rangra emelt akarátának a beteljesülése volt. Ehhez egy tudatosan felépített karrierút vezetett, melynek tanúi és cselekvő résztvevői voltak a családtagok. A családban elsajátított értékrend ezért a későbbi nemzedékek életében is meghatározta

⁴⁰ *Eger* 1878. május 9. 149.

⁴¹ Szuromi 2015: 78.

a nemességhez való viszonyt. A Graefl család első generációjának minden tagja megfelelt a Graefl Károly által kialakított értékrendnek. Kapcsolatrendszerükben, reprezentációjukban a nemesi magatartásminták domináltak. Az idősebb fiú, Andor mezőgazdásznak, a fiatalabb, Jenő jogásznak tanult, s mindketten tagjai voltak az országos törvényhozásnak. Jenő a poroszói tornyos kastélyban élt, Andor szecessziós kastélyt építtetett a kétútközi gazdaságban.

A polgári mentalitású Hartl család Egerben az Alexy-házban lakott. Özvegy Hartlné végrendeletében eladatta a belvárosi épületet és a nyárádi birtokot. Gyermekük mindennapjait a későbbiekben is polgári lakókörnyezet, kapcsolatrendszer és foglalkozás jellemezte. Kovács doktor nevelt fia az erdőtelki kastélyt életvitelszerűen használta, köré sétakertet telepített. A községben eleget tett a társadalmi elvárásoknak, és jótékonyt is gyakorolt. Ifj. Pajzs Gyula gazdasági nehézségek miatt 1927-ben eladta apja javait, és a rácalmási birtokon bérlőként dolgozott tovább. Az állattenyésztésben és vetőmagtermesztésben így is sikereket ért el. Attitűdjében azonban nyoma sem volt a nemesi magatartásmintáknak.

A nemesi életmód folytatását a családban látott, tapasztalt magatartásminták erősen befolyásolták. Az utódok döntésére azonban hatottak azok a társadalmi, gazdasági és politikai fordulatok is, amelyek akár az értékrend váltásához is vezethettek. Jó példa erre a polgári attitűddel rendelkező Hartl Ede unokája, Hartl Edit, aki 1922-ben a fővárosban kötött házasságot dr. Hibay Károly orvossal. Nyárádi előnevét sem ekkor, sem egy év múlva, fia születésekor nem tartotta fontosnak. Az asszony 1924-ben megözvegyült. Közös gyermekük, Hibay György ekkor 9 hónapos volt. Az özvegy úgy próbálta fia presztízsét és társadalmi helyzetét biztosítani, hogy 1927-ben kérte, a gyermek születési anyakönyvébe jegyezzék be az anya Nyárádi előnevét. Ennek feltétele az 1880-ban kiadott Hartl nemeslevél bemutatása volt. Miután ez megtörtént, az anyakönyv szélére „a gyermek anyjának nemesi előnevét igazoló 4836/1880 B.M. számú leiratának számát” jegyezték be.⁴² Hartl Editnek mindaddig nem volt fontos családja múltja, amíg jelenükről a biztos egzisztenciával rendelkező férj gondoskodott. Hibay doktor halála után azonban a Hartl család múltja egyszeriben felértékelődött.

A nemesi értékrend tehát nem törvényszerűen gyökeresedett meg az utódok esetében. Ahol azonban ez bekövetkezett, ott a harmadik generációnál már attitűddé erősödött, tehát tartós magatartásformává vált. Előfordulhatott azonban az is, hogy egzisztenciális válság fokozta fel a múlt jelentőségét, hiszen a nemesi eredet még a 20. század első felében is hozzájárulhatott az előkelő társadalmi kapcsolatok megteremtéséhez, egyfajta „lokális udvarképességre” jogosított.

A hat karrierút állomásait áttekintve megállapítható, hogy bizonyos összefüggések kimutathatók a rangemelésig vezető úton, de további életútvizsgálatok szükségesek ahhoz,

⁴² Heves vármegye alispánjától 7919/1927. Eger 1927. május 7.

hogy törvényszerűségekről beszélhessünk. A rangemelésig vezető út első, de nem szükség-szerű állomása a tanulás. Tanulással lehetett megszerezni azt a tudást, amely a gazdasági és társadalmi életben kamatozik. Ez tette lehetővé a piaci kihívásokra adott kedvező választ, vagyis a vagyonszerzést. Vagyon birtokában volt lehetséges a személy társadalmi felelősségvállalása, mely az egyén és az állam (uralkodó) kölcsönösségi viszonyát fejezte ki: az állami feladatok hatékony ellátása szociális felelősségvállalást igényelt, amelyre ebben az időszakban (is) bőven volt lehetőség: szegénygondozás és egyetek támogatása, iskola, kisdédóvó építése. A jótékonyság akkor volt a leghatásosabb, ha azt egy család tagjai közösen gyakorolták, mivel így a figyelem és a támogatás több szektorra is irányulhatott. A házasság, a jó párválasztás és a vele járó rokonság növelte a társadalmi felelősségvállalás súlyát, hiszen a karriert támogató feleség ekkor már önálló aktora is lehetett a közösségnek. Ezt a gyakran több évig vagy évtizedekig tartó támogatást rendszerint már a rangemelés előtt elismerték. A rangemelés tehát nem volt előzmények nélküli. Az imént bemutatott lépések nem voltak feltétlenül szükségesek a címer elnyeréséhez, de a vizsgált példák azt mutatják, hogy léteztek elvárások.

Az állam és az egyén érdekközössége megmaradt, de az uralkodó iránt tanúsított hűséget felváltotta a nemzetért vállalt felelősség. A nemesítési iratok szövegmintája, „a közügyek iránti elkötelezettség” immár valódi tartalommal bírt. A rangemelésnek a feltétele nem kizárólag az egyéni érdem, hanem a társadalmi felelősségvállalás volt. A kimagasló teljesítményt nyújtó történelmi szereplő jótékonysága főként azokon a területeken volt kívánatos és elvárt, ahová az állami gondoskodás, a „szociális háló” nem kellő időben és mennyiségben jutott el. Így a szociális ügyek, az oktatás vagy a „civil szektor” támogatása nagyban hozzájárult az egyén teljesítményének elismeréséhez.

A nemesítést e korszakban már nem tekintjük az „elittermelés” lehetőségének. A vizsgált életutak és érdemek alapján azt mondhatjuk, hogy a rangemelés inkább egyfajta magas állami kitüntetésként szolgált. A rangemelésig vezető utak változatosak: az átgondolt, következetesen véghezvitt családi stratégiák mellett találunk példát tudományos vagy katonai életút jutalmazására, de természeti katasztrófát követő „emberbaráti cselekedet” elismerésére is. A kitüntetés önmagában még nem biztosította az elithez való tartozást, de a lehetőségét igen. A rangemelés után az egyén döntése volt, hogy mentalitása, értékrendje egyezzen-e a nemesek kultuszközösségével. Pozitív válasz esetén a nemesi rangra emelt személy jogilag is realizálta helyzetét, nemleges válasznál viszont az oklevél csupán egy tiszteletre méltó állami kitüntetés maradt. Ehhez az identitásalapú közösséghez tartozni tehát annyi jelentett, mint értéket választani.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

A 57 - Magyar Kancelláriai Levéltár - Libri regii 65., 66., 68., 69., 70., 72.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.168. 1876.

VII.168. 1877.

VII.7. d 1897.

Egri Érseki Levéltár (EÉL)

Erdőtelek 3915./1904.

Erdőtelek 4058./1932.

Budapesti Hírlap, 1909.

Eger, 1878.

Fővárosi Lapok, 1895.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ballabás Dániel 2013: A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16–20. század) In:

Kollega Tarsoly István – Kovács Eleonóra – Pandula Attila – Vitek Gábor (szerk.):
Genealógia 2. Budapest, 7–57.

Bácskai Vera 2006: A régi polgárságról. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok*. Budapest, 15–38.

Beluszky Pál 2011: *Magyarország történeti földrajza*. Budapest.

Gerő József 1940: *A Királyi Könyvek. Az 1867–1918-ig adományozott nemességek jegyzéke*. Budapest.

Gunst Péter 1998: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.
In: Uő: *A magyar agrártársadalom 1850–1914 között*. Budapest, 163–208.

Gy. Gömöri Ilona 2001: „Polgár-telep”, „Bankpince”. Szőlőuradalom a hevesi homokon.
In *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve* (37.) 337–384.

Háber Samu 1895: Hevesi Bischitz Dávidné. In: Szögyi G. Vilmos (szerk.): *Hölgyek és urak Győri Milleniumi naptára az 1896-os évre*. 1896. Győr, 173–175.

Halmos Károly 1995: Rangemelések a Habsburg Monarchiában. (A rendi kontinuitás statisztikai elemzési lehetőségei az újnemesek és a gazdasági elit példáján.) In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban*. Tanulmányok a 65. éves Bácskai Vera tiszteletére. Debrecen, 445–482.

- Hanns Jäger – Sunstenu 2002: Az 1700 és 1918 közti magyarországi nemesítések társadalomtörténeti statisztikája. In: Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig.* (Szöveggyűjtemény.) Budapest.
- Keszei András 2006: A középfokú oktatás felekezeti változásai a 19. század első felében. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok.* Budapest, 541–574.
- Klement Judit 2011: A fővárosi vállalkozók és a szociális gondoskodás. In: Völgyesi Orsolya – Deák Ágnes (szerk.): *História mezején.* Csongrád Megyei Levéltár, 57–62.
- Szalai Árpád és Ili 2015: Emlékezzünk régi rácalmásiakra. <http://racalmasiemlekek.blogspot.com/2015/02/800x600-normal-0-21-false-false-false.html>. – utolsó letöltés: 2022. október 12.
- Szuromi Rita 2015: *Erdőtelek története. Nyolcszáz év a Hanyi forrásánál.* Erdőtelek.
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Budapest.
- Tóth Zoltán 2015: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában.* Budapest.
- Vadász István 1995: *A Közép-Tiszavidék kisvárosai a XIX–XX. században.* Szolnok–Tiszafüred.
- Vajay Szabolcs 1987: *A Johannita rend lovagjai 1854–1987.* München.
- Vincze László 1982: Egy dunántúli tőkés nagybérlet gazdálkodása I. *Agrártörténeti szemle* (24.) 1–2. 149–183.
- Vincze László 1983: Egy dunántúli tőkés nagybérlet gazdálkodása II. *Agrártörténeti szemle*, (25.) 1–2. 239–290.

THE OLD-FASHIONED RECOGNITION OF MODERN SOCIAL RESPONSIBILITY. EXAMINING THE PATTERNS OF THE ROAD TO HUNGARIAN NOBILITY IN THE AGE OF DUALISM

by Rita Szuromi

Summary

The virtues required for elevation to the rank of nobility have changed from time to time over the centuries. From the early modern era, merit acquired by arms was replaced by civic virtues, and loyalty to the ruler by the responsibility for the nation, nevertheless, the connection between the interest of the state and the individual remained unchanged. The phrase in the ennoblement documents, 'devotion to public affairs', now had real meaning. In the dualist period, the condition for promotion was no longer exclusively individual merit, but social responsibility. The patronage of a historical figure with an outstanding record of achievement was desirable and expected, especially in areas where state care, the 'social safety net', did not reach in sufficient time and, in sufficient quantity. Thus, support for social affairs, education or the civil sector contributed greatly to the recognition of an individual's achievements. Promotion was then more a kind of high state honour, a 'prima primissima'.

The paths leading to the award of the title of nobility are varied: from well thought-out, consistently implemented family strategies to examples of rewarding a scientific or military career, or an 'act of philanthropy' following a natural disaster. Honours in themselves did not guarantee membership in the elite, only the possibility of it: after the elevation, it was up to the individual to decide whether his mentality and values would be in line with those of the noble community. If the answer was in the affirmative, the person elevated to the rank also legally realised his status, but if the answer was in the negative, the degree remained merely an honourable state decoration. To belong to this identity-based community in the dualist period was thus to choose a value.

Keywords: nobility, elevation, cult community, reciprocity, patronage